

1896. Te Kaunihera. Ripoata mo Runga mo te Pitihana a Kipa te Whatanui. *Komiti mo nga mea Maori.*

E ki ana te Kaipitihana i riro atu ki a Meiha Keepa me Muaupoko te whenua o Te Whatanui i Horowhenua i runga i te korero tito, e ki ana hoki i he te whakataunga a te Kooti i te whenua ki a Meiha Keepa me Muaupoko i te tau, 1873.

Kua ata whiriwhiria e te Komiti nga putake o te Pitihana, me nga whaikorero me nga pukapuka mo aua take, me nga pitihana e rua i tukuna ki te Whare Runanga o te Paremete, me nga whaikorero mo runga mo aua Pitihana, me nga whakataunga a tera Komiti i te tau, 1892, me te tau, 1894; me te ripoata me nga whaikorero i te aroaro o te Roiara Komihana mo Horowhenua; me nga korero a era atu tangata e matau ana ki nga korero o mua, me te ahuatanga o taua takiwa i mua.

I takoto ano hoki ki te aroaro o te Komiti nga whaikorero a Meiha Keepa me Hunia i te aroaro o te Komihana a W. T. L. Travers (Te Tarapata) i te tau, 1871, me te Kooti Wheua Maori i tu i te tau, 1873, me te Horowhenua Komihana i tu i tenei tau.

E kitea ana e te Komiti he nui ke nga korero hei tautoko i te Pitihana, o roto o nga pukapuka o te Paremete me etahi atu pukapuka, kua apitiria nei ki tenei etahi o aua pukapuka, me etahi atu pukapuka whaikorero hoki e pa ana ki nga putake e korerotia ana i roto i te Pitihana.

Ki te mahara o te Komiti kua tino marama te whakaatu mai, ko te whenua katoa mai i Whangaehu ki Raukawa Moana, i raupatutia e Te Rauparaha i te wa o te tau, 1823. No muri mai i tena ka karangatia e ia a te Whatanui, te Rangatira o Ngatiraukawa kia haere mai hei hoa mona kia noho i runga i te whenua. No te taenga mai o Te Whatanui, katahi ka ata tukuna atu e te Rauparaha e Ngatitua me Ngatiawa ki a Te Whatanui me Ngatiraukawa te whenua katoa timata i Whangaehu ki Kukutauaki, purutia ana ma ratou ano te whenua ki te tonga, me tana kupu atu ano ki a Ngatiraukawa kia tino patua katoatia nga toenga o nga iwa whenua. Na te ahua ngawari o te Whatanui i kore ai ia e whakaae ki te kupu a Te Rauparaha, me tana ki atu e nui ana te whenua mo tona iwi me nga toenga ano hoki o nga tangata whenua, engari ka waiho e ia hei mokai mana.

Katahi ka nohoia e nga rangatira o Ngatiraukawa te whenua i waenga o Whangaehu me Kukutauaki, ko Te Whatanui i noho ki Horowhenua. Na te tohe tonu o Te Rauparaha ki te patupatu i a Muaupoko, ka karangatia nga toenga o taua iwi e Te Whatanui, tiakina ana e ia. Kua apitiria ki tenei ripoata etahi kupu o roto o te pukapuka a (Wakefield) Te Wekepiri, me te ripoata a Komihana Tirake (Searancke) me nga apiha o te Tari Tiaki Maori, me etahi atu korero e tautoko ana i taua korero.

E tautoko ana ano hoki a Ta Waata Pura i taua korero i roto i tana pukapuka i panui ai ki te aroaro o te New Zealand Institute hui i te 28 o nga ra o Nowema, 1894, i penei hoki ana korero, ara:—

"Engari ko te moutere i Papaitonga roto, te wahi i kitea ai te papa angaanga taimaha nei, ahakoa ko te wahi tera i tino patua ai a Muaupoko, te urupa tonu o Muaupoko, kaore rawa i whakatapua. Na ko Muaupoko kua tino mate ra ratou, kua murua ra o ratou mea katoa, kua tino kore atu ra taua iwi, he morehu anake e toe ana, i tawhiti ki nga maunga, kaore rawa i maia ki te whakatapu i te wahi o to ratou matenga me to ratou nehunga. Kaore he mea i tua atu o tenei hei tohu mo te mananga rawatanga o te raupatutanga a Ngatitua me Ngatiraukawa i a Muaupoko, ara ko te kore kaha o nga toenga o taua iwi ki te whakatapu i taua wahi tae noa mai ki tenei ra."

He maha hoki nga korero hei whakaturu i te tika o te nohonga a Te Whatanui me Ngatiraukawa i runga i taua takiwa whenua.

E pera ana te noho o aua iwi i te wa i hainatia ai te Tiriti o Waitangi i te tau, 1840, a i runga i nga tikanga o taua Tiriti, me nga tikanga tuturu ano o nga Ture mo waenganui o nga iwi, i puta te kupu a te Kawanatanga o Ingarani ka whakaaetia ka whakaritea te rangatiratanga ki te whenua e mana ana i taua wa.

No muri i tena ka tukuna e Te Whatanui tetahi taha o Horowhenua ki a Muaupoko hei whenua mo ratou, whakatakotoria ana e ia nga rohe i waenganui i a ia me Muaupoko. I noho tonu a Te Whatanui me tona iwi i Horowhenua mai i te tau 1830, tae noa ki te tau 1870, me te kore tangata whakararururu i a ia, riihitia ana e ia te taha watea katoa o te pito ki waho ki tetahi Pakeha i te tau 1858, a kaore i tautohetia taua riihi tae moa ki te tau 1870.

No te tau 1870 katahi a Te Keepa o te iwi o Whanganui me Hunia o Ngatiapa ka tahuri ki te whakararururu ka tahutahu i etahi o nga whare o te iwi o Te Whatanui e noho ra i runga i te whenua.

Ahakoa kua tino mohiotia tuturutia e noho huna ana nga morehu o Muaupoko i nga maunga i te wa i nohoia ai a Horowhenua e Te Whatanui, a na tana kupu ki a ratou, ka atawhaitia ratou e ia, katahi ratou ka puta mai, ahakoa hoki i mohiotia ano, i runga i te korero a hunga ke kaore i pa atu ki reira, i tino mana te raupatutanga me te noho tuturu o Te Whatanui i runga i te whenua; i penei te whakataunga a Te Kooti i te tau 1873:—

Whakataunga a te Kooti, tau 1873.

"E kitea ana hoki, i whiwhi whenua ano a Te Whatanui i Raumatangi, he mea hoatu na Muaupoko mana, a e mahara ana matou ka ea katoa ona paanga whaitaketanga ki Horowhenua ina rohea he wahi mona i taua wahi kia kotahi rau eka, a ka taea te whakahau kia whakaputaina he Tiwhikete ki ona kaiwhakakapi."

Ko te nuinga atu o te Poraka i whakataua ki a Meiha Keepa me Muaupoko, ko taua wahi ra anake i kore. No taua wa tonu ano ka whakahengia nga take o Meiha Keepa e Muaupoko, tuku pitihana ana ratou ki te Kooti kia whakakorea atu nga ingoa o Meiha Keepa me Hunia i roto i te Tiwhikete, notemea e hara raua i a Muaupoko.

Ko te mutunga iho ia, no runga i te ngawari o Te Whatanui i mate ai ia, a 100 eka ano i whakataua ki a ia o nga eka 1,300,000 e nohoia ra e tona iwi e Ngatiraukawa; a ko te Rauparaha ko te tangata i patu rawa kia mate katoa nga tangata whenua o te takiwa i purutia e ia mo tona iwi, i haere ra hoki ki Te Waipounamu, i whakamana e te Kawanatanga tana raupatutanga, hokona ana i a ia te 8,000,000 eka whenua kaore rawa ra i nohoia e ia.

Kua kitea hoki e te Komiti i tono whakawa tuarua ano te iwi o Te Whatanui i roto i nga ra e rima i muri iho o te panuitanga o te whakatau a te Kooti, a kaore hoki taua tono i whakaaetia.

I tuku pitihana ano hoki ratou ki te Paramete, ki te Kawana hoki, a kihai i manaakitia.

I tono ano ratou kia korero atu ki te aroaro o te Kooti i te tau 1886, kiia atu ana ka whiua ki te whare herehere mehemea ka tohe tonu ratou.

I tono ano ratou ki te Horowhenua Komihana kia whiriwhiri i o ratou take, engari na te kore mana o te Komihana i kore ai e taea.

Kua tono nei ano hoki ratou ki te Paremete kia whiriwhiria to ratou mate.

E mea ana hoki te Komiti kia tirohia nga korero a te Horowhenua Komihana, i te wharangi 4 o te ripoata, e penei ana ara:—

"Ko te mana Muaupoko ki te whenua kua kore atu. E whaitikanga ana kia maharatia tenei, notemea hoki, i te whakaaranga kereme a Muaupoko ma ratou i muri mai nei, i whakahaerea o ratou paanga ma runga i nga take kua kore whaimana atu ra. I te mea kua aruarumia atu a Muaupoko ki tahaki, ka nohoia a Horowhenua e Te Whatanui, he rangatira no Ngatiraukawa. Ka puta te kupu a te Whatanui ki a Muaupoko mana ratou e awhina, katahi ratou ka hoki mai ki runga ki te whenua noho ai i raro i te maru o Te Whatanui."

E whakatika ana te Komiti i enei kupu a te Komihana.

Ka tohutohu ano hoki te Komiti ki etahi kupu atu o roto o te ripoata a te Horowhenua Komihana, mo Meiha Keepa i te wharangi 2 me te wharangi 3, e penei ana, ara:—

"I ki ia (a Meiha Keepa) ko ana korero oati o te tau 1873 he tito, a e noho hoa ana raua ko Hunia i taua wa, a i pera ana korero (a Meiha Keepa) kia hinga ai te kereme a Ngatiraukawa, notemea hoki na nga kaiwhakahaere o te keehi i te tau 1873 i mea kia kotahi tonu ta ratou korero. E whakaae ana hoki a Meiha Keepa ko nga korero a tetahi wahine a Kiritotara i te tau 1873, he tito, a nana ano na Meiha Keepa i mea atu kia pera ana korero. I runga i te ahua o Meiha Keepa i a ia e korero ana e maharatia ana e hara ia i te tangata korero pono. I tere tonu te utu atu i nga patai a tana roia ake, me te marama o ana whakautu, engari kaore i utua maramatia e ia nga patai a etahi o nga kaipatai i a ia. Tera atu hoki tetahi tangata, e ki ana he rangatira ia no Ngatipariri, ko tona ingoa ko Paki te Hunga, a i ki mai ia ki te Komihana, ko ana korero i te aroaro o te Kooti Whenua Maori he korero teka."

He take ano hei pouritanga ngakau te kore mana o te Horowhenua Komihana ki te whakaputa whakataunga mo runga mo te ahuatanga o nga take ki Horowhenua i mua atu o te whakataunga a te Kooti i te tau 1873.

Kahore i te tona e te iwi o Te Whatanui kia riro i a ratou te katoa o te 50,000 eka, e huaina nei ko Horowhenua Poraka, engari, o mua mai rano tae mai ki tenei wa, e whakaponu ana ratou ki te rohe i whakatakotoria e Te Whatanui, e whakatika ana hoki ratou i nga take o Muaupoko ki tera taha o te Poraka e takoto ana ki te taha whaka-raro o taua rohe—kaore hoki ratou i te mea na ratou te whenua katoa mai i taua rohe ki te rohe ki te Tonga o te Poraka i whakawakia ra e te Kooti.

I runga i tenei tikanga e wahia ana te Horowhenua Poraka kia toru nga wahanga, ka huaina ikonei ko nga Poraaka "A," "B," me "C."

- Ko tera taha o te Poraka i whakataua e Te Whatanui ki a Muaupoko i te taha whakararo o te raina e huaina nei ko "Tauateruru" e tapahi ra i waenganui o te roto o Horowhenua.
- Ko tera taha e tona nei e te iwi o Te Whatanui, i waenganui o te rohe i "Tauateruru" me te rohe e timata atu ana i tatahi i "Rakauhamama" ka rere ki Mahoenui, ka rere ma te raina e huaina ana ko te "rohe o Te Whatanui," ka rere ki te Maunga.
- Ko tera taha i waenganui o te rohe a Te Whatanui ki te taha ki te tonga, me te rohe ki te tonga o te Poraka

nui tonu o Horowhenua i tona ahua o naianei, kei waho taua wahi o te whenua e tonoa nei e te iwi o Te Whatanui.

Kaore te iwi o Te Whatanui i te hiahia kia whakararuraru i a Muaupoko i tera wahi o Horowhenua i whakataua ra ki a ratou e Te Whatanui, e huaina ana ikonei ko "Poraka A."

Ka mau tonu i roto i te ngakau o enei tangata te mahara o tenei mate he kua pa nei ki a ratou, me ka kore e ara he whakawa tuarua.

Kua tino tuturu te mohio o te Komiti, ahakoa tu he whakawa, e kore ano e mana, a ka tino whakararuraru poauautia rawatia atu, mehemea ka kore e hoki ki muri atu ano o te whakataunga a te Kooti o te tau, 1873, na tera whakataunga hoki i tupu ake ai nga raruraru me nga whakawa taupatupatu katoa o muri nei.

E kitea ana hoki e te Komiti, i runga i nga korero me nga pukapuka i tona aroaro:—

- I te wa i whakawakia ai a Horowhenua i te tau, 1873, kua tae ki te 40 nga tau e noho pai ana te iwi o Te Whatanui i taua whenua, kua takoto ke hoki nga rohe ki te whenua.
- He korero teka nga korero i te aroaro o te Kooti i te tau 1873.
- I puta nga kupu whakawehiwehi a Meiha Keepa i te wa e tu ana te Kooti.
- Ahakoa kua whakaritea ano e nga Ture Kooti Whenua Maori, kia ahei ano te tono whakawa tuarua, me te puta ano o te tono pera ma ratou, kahore ano kia whakaaetia he whakawa tuarua.

No reira ka penei atu he kupu tohutohu ma te Komiti, me ara ano he whakawa tuarua mo Horowhenua i whakataua ra e te Kooti Whenua Maori i te tau 1873.

Kaore te Komiti i te mea kia pa atu te whakawa tuarua ki te whakataunga a te Horowhenua Komihana mo te 100 eka e huaina nei ko "Raumatangi," me te 1,200 eka o roto o Poraka, Nama 9.

Kaore hoki nga Kaipitihana i te mea kia pa atu he raruraru ki nga take o te Karauna, o ia Pakeha ranei e noho ana i taua Poraka i runga i nga tikanga o te ture.

H. WIREMU, Tiamana.
2 Hepetema, 1896.